

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (324), 2020
липень – вересень

Київ, 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)

Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Юрій КОВТАНЮК, Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО,
Ірина МАТЯШ, Жанна МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУССЄВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:

<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 3, 2020. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включений до Переліку
наукових фахових видань України (категорія «Б»)
(наказ Міністерства освіти і науки України № 1188 від 24 вересня 2020 р.)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2020

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Приходько Л.</i> Культурна політика Комісії Європейського Союзу	7
<i>Ясь О.</i> Олена Апанович та Олена Компан у культурному просторі української радянської історіографії, або дві версії модернізації історичного нарративу 1960-х – початку 1970-х років	32
<i>Ткаченко В., Надточій І., Тімров О.</i> Принципи вибору дезінфекційних засобів для забезпечення збереженості кіно-, фотодокументів у приміщеннях архівних та спеціальних установ	53

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Ковалевська О.</i> Репрезентація України в Швеції за матеріалами листування Степана Рудницького та Альфреда Єнсена	74
<i>Срібняк І.</i> Документи НАФ України як джерело з історії розвитку українського національного руху в таборах полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1917 – перша половина 1918 рр.)	88

Публікація архівних документів

<i>Андрєєва С., Андрєєв В.</i> Громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до I Державної думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника)	110
<i>Венглевич В.</i> Спогади полковника Гната Порохівського про табори полонених вояків-українців у Домб'є і Ланцуті (Польща, 1919 р.)	122

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Кривицька В., Лисенко Т.</i> Державному архіву Луганської області – 95 років	142
--	-----

Розсекречування архівних документів

<i>Киструська Н., Чуб І.</i> Розсекречування документів у Державному архіві Дніпропетровської області	153
---	-----

Особистості

<i>Палієнко М.</i> Духовні цінності та дослідницькі пріоритети Любові Дубровіної: штрихи до портрета відомої вченої у цифрову епоху	167
<i>Ковтанюк Ю.</i> Професору Сергію Георгійовичу Кулешову, наставнику і однодумцю – з нагоди 70-річчя	174

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі...	180
---	-----

CONTENTS

Articles and Notices

- Prykhodko L.* Cultural Policy of the Commission of the European Union 7
- Yas O.* Olena Apanovych and Olena Kompan in the Cultural Field of Ukrainian Soviet Historiography or Two Versions of Upgrading the Historical Narrative of the 1960s and early 1970s 32
- Tkachenko V., Nadtochii I., Timrov O.* Principles of Selecting of Disinfectants for Ensuring Safety of Film and Photo Documents in the Premises of Archival and Special Institutions 53

Sources Reviews and Documentary Essays

- Kovalevska O.* Representation of Ukraine in Sweden Based on Correspondence between Stepan Rudnytsky and Alfred Jensen 74
- Sribnyak I.* Documents from the National Archival Fond of Ukraine as a Source on the History of the Development of the Ukrainian National Movement in the Camps of POW Officers of the Russian Army in Austro-Hungary (1917 – the first half of 1918) 88

Publication of Archival Records

- Andryeyeva S., Andryeyev V.* Social and Political Activity of Borys Hrinchenko on the Eve of the Elections to the I-st State Duma of the Russian Empire (from the unpublished publicistic legacy of the writer) 110
- Wenglewicz W.* Memoirs of Colonel Hnat Porokhivsky about the Camps of Ukrainian Interned Soldiers in Dąbie and Łańcut (Poland, 1919) 122

From the History of Archives and Archival Collections

- Kryvytska V., Lysenko T.* The State Archives of Luhansk Region is 95 142

Declassification of Archival Documents

<i>Kistruska N., Chub I.</i> Declassification of Documents in the State Archives of Dnipropetrovsk Region	153
---	-----

Personalities

<i>Paliienko M.</i> Spiritual Values and Research Priorities of Lyubov Dubrovina: Touches to the Portrait of the Famous Scientist of in Digital Age	167
<i>Kovtaniuk Yu.</i> To Professor Serhiy Heorhiyovych Kuleshov, the Teacher and Like-minded Person – on the Occasion of the 70th Anniversary	174

Archival Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings...	180
--	-----

DOI 10.47315/archives2020.324.032

УДК 930.1 (477):303.446.4 «Апанович/Компан» «1960/1970»

Олексій Ясь

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України (м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ОЛЕНА АПАНОВИЧ ТА ОЛЕНА КОМПАН У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ, АБО ДВІ ВЕРСІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ 1960-х – ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ

Анотація. Мета публікації полягає у порівнянні життєвих історій, інтелектуальних біографій, наукових практик і дослідницьких стратегій двох істориків одного покоління у світлі їхніх спроб модернізувати український радянський наратив 1960-х – початку 1970-х років. **Методологія дослідження** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана зі студіюванням багатоманітних впливів соціокультурного середовища, ідеологічних, політичних і культурних трансформацій післявоєнної доби та лібералізації радянського режиму 1960-х років на горизонт концептуальних пропозицій українських учених, які спеціалізувалися на вивченні т. зв. «історії феодалізму». Акцентується увага на подібності життєвих сценаріїв обох істориків. Відзначається, що їхня належність до однієї наукової генерації визначалася травматичним і адаптивним досвідом, набутим за часів сталінського режиму, воєнних потрясінь та суперечливої й паліативної десталінізації. Показується паралельне становлення обох істориків, зокрема роль наближених осіб у цьому процесі. Висвітлюються провідні сюжети та проблеми в їхній науковій творчості, зокрема студії про роль міст і козацтва в історії України XVII–XVIII ст. **Висновки.** Обстоюється думка, що окреслені версії модернізації українського історичного наративу спиралися на відмінні парадигматичні взірці та дослідницькі стратегії. Праці О. Апанович (1919–2000) з історії козацтва як основи українського війська пропонували оновлену проєкцію старого «народницького» дискурсу, передусім були зорієнтовані на суттєве розширення українських сюжетів і проблем у межах республіканського історичного наративу. Студії О. Компан (1916–1986) з історії міст та соціально-економічних відносин, зіставлення українського і західноєвропейського історичних процесів, спроби гуманістичного й національно-культурного прочитання марксизму були скеровані на перегляд звичних меж застосування пануючої теорії суспільно-економічних формацій щодо історії України.

Ключові слова: лібералізація радянського режиму; українська радянська історіографія; республіканський історичний наратив; модернізація наративу; історики-ревізіоністи; історики-нонконформісти; О. Апанович; О. Компан.

© О. Ясь, 2020

Історія двох Олен – історикинь, подруг, дослідниць «феодалної минувшини» на фаховому майданчику Інституту історії АН УРСР нині викладається із флером традиційності, а почасти й легендарності. Тим паче, що їх неодноразово плутали, насамперед сторонні колеги поза Інститутом, хоч вони не були схожими між собою ані за зовнішністю, ані за візерунком наукової творчості¹. Навіть більше, кожна з них вирізнялася самобутнім науковим стилем і своєрідними дослідницькими практиками. Втім, їхні життєві історії й інтелектуальні біографії мають чимало порівняльних площин і перехресних, взаємопов'язаних сюжетів і контекстів як на теренах історії Інституту, так і обширах української історіографії.

Олена Ейсимонт² (за першим чоловіком Компан) народилася 19 березня 1916 р. у м. Єнакієве Катеринославської губернії (нині – Донецької області України), а Олена Апанович – 9 листопада 1919 р. у м. Мелекес Самарської губернії (нині – м. Дмитровград Ульяновської області, РФ).

Інтервал між датами народження, схожість життєвих сценаріїв, спільність фахового досвіду, належність до єдиного культурного простору, близькість рецепції найважливіших трансформацій радянської доби та подібність рефлексій щодо української минувшини дозволяють обстоювати тезу, що вони належали до одного наукового покоління. Місцеположення й світосприйняття цієї наукової генерації визначалося травматичним та адаптивним досвідом, набутим за часів сталінського режиму, пережитими воєнними лихоліттями, котрі наклалися на метаморфози паліативної десталінізації й суперечливої лібералізації радянської системи.

Для Олени Ейсимонт досвід буття за часів сталінського режиму був трагічним. Арешт 1937 р. батька – техника-залізничника (у мемуарних ретроспекціях його переважно означають як інженера) Станіслава Ейсимонта і майже одночас-

Олена Компан. 1950 р.
ЦДАМЛМ України.
Ф. 279. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 2.

¹ Апанович О. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість // Історик Олена Компан : матеріали до біографії / упоряд. Я. Компан. Київ, 2007. С. 427.

² У багатьох спогадах про О. Компан її дівоче прізвище згадується як Ейсмонт, тобто випадає літера «и». Натомість у заповнених власноручно анкетах й інших документах вона зазвичай не вказувала дівоче прізвище з очевидних на те причин.

Олена Апанович.
Кінець 1940-х років.

на смерть матері повністю перевернули її життєвий світ³. Для Олени Апанович 1930-і роки також склалися драматично. Причиною цьому була трирічна робота батька у Харбіні на Китайській східній залізниці, відомій більше за російською аббревіатурою як КВЖД, на посадах старшого ревізора і навіть директора торговельного агентства до 1933 р., під час якої родина волею-неволею опинилася в епіцентрі військово-політичного конфлікту. Згодом – повернення до Харкова, розлучення батьків, смерть матері, коли вона була ще старшокласницею⁴, а невдовзі ще й арешт батька⁵.

Ще один шар негативного досвіду у їхніх життєвих історіях був набутий

за студентських часів. О. Ейсимонт спершу навчалася на англійському відділенні Лінгвістичного інституту (1933–1934), згодом – у Польському педагогічному інституті у Києві. Та невдовзі обидва інститути було реорганізовано, точніше розігнано, а низку студентів і викладачів репресовано. У вересні 1936 р. вона вступила на III курс історичного факультету Київського державного університету⁶, а 29 червня 1940 р. їй була присвоєна кваліфікація історика. Диплом випускниці отримала 15 грудня того ж року⁷.

У студентську пору життя О. Ейсимонт побралася з Юрієм Івановичем Компаном і 1937 р. народила сина Ярослава. Спершу вона

³ Філіпович М. А., Клименко І. В. Архів українського історика Олени Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: біографічне дослідження: науковий каталог. Київ, 2019. С. 10–11.

⁴ «Зрадники мені не подобаються»: аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2011. Вип. 21. С. 336–339.

⁵ Мицик Ю. Спомин про «козацьку матір»: до 100-річчя від дня народження Олени Апанович (останнє оновлення 28.09.2019). URL: <https://zpu.kr.ua/shche/kolonky/14205-spomyn-pro-kozatsku-matir-do-100-richchia-vid-dnia-parodzhennia-oleny-apanovych> (дата звернення: 09.08.2020).

⁶ Особова справа Компан Олени Станіславівни // НА ІУ (Науковий архів Інституту історії України НАН України). Ф. 1. Оп. 1-л. Спр. 866. Арк. 36–36зв., 91–91зв.

⁷ Копія диплома О. Компан, засвідчена нотаріусом Першої Київської державної нотаріальної контори М. Вітковською 27 груд. 1950 р. Див.: Дисертаційна справа Компан Олени Станіславівни // НА ІУ. Ф. 1. Оп. 1-л. Спр. 79. Арк. 6–6зв.

працювала старшим методистом на Київській екскурсійній станції. Та 1940 р. подружжя переїхало до Чернівців – місця призначення чоловіка – випускника Київського індустріального інституту, як тоді називали політехнічний інститут. У Чернівцях О. Компан працювала як науковий співробітник в обласному історичному музеї. Там родину і заскочила війна.

Схожі, майже паралельні шляхи торувала й О. Апанович. У 1937 р. вона вступила до престижного Всесоюзного комуністичного інституту журналістики ім. «Правди» при ЦВК СРСР у Москві. Та наступного року інститут було ліквідовано на черговій хвилі погромів, репресій і чисток. Ректора Інституту В. А. Нодея (1897–1938) заарештували й невдовзі розстріляли, а багатьох викладачів і студентів оголосили «ворогами народу»⁸.

О. Апанович перевели на факультет російської мови та літератури до Харківського державного педагогічного інституту, котрий вона закінчила 1941 р. 28 червня Державна екзаменаційна комісія присвоїла О. Апанович кваліфікацію викладача й звання учителя середньої школи, а 20 вересня 1941 р. випускниця отримала диплом у Харкові⁹, коли до окупації міста залишалося трохи більше місяця.

Війна перервала обидва життєві сценарії. У грудні 1941 р. загинув Ю. Компан. Його дружина евакуювалася з малолітньою дитиною, 12-річним братом і старим свекром до Узбекистану. На протязі кількох років О. Компан була ланковою бригади бавовноробів в одному з кишлаків Ферганської долини.

О. Апанович евакуювалася до Південного Казахстану, а згодом перебралася до Уфи (Башкирська АРСР). Короткий час вона працювала інспекторкою відділу санітарної освіти в Башкирському наркоматі охорони здоров'я, а пізніше посіла посаду інструкторки вузлого радіомовлення Башкирського радіокомітету¹⁰.

Реевакуація 1944 р. спрямувала обох жінок до звільненого Києва, в якому й розгорнулося їхнє становлення як історикинь. Від лютого 1944 р. О. Компан завідувала відділом історії XIX ст. у Державному республіканському історичному музеї УРСР¹¹. У серпні того ж року

⁸ Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 71–72.

⁹ Копія диплома О. Апанович, засвідчена нотаріусом Першої Київської державної нотаріальної контори М. Ф. Вітковською 8 верес. 1949 р. Див.: Дисертаційна справа Апанович Олени Михайлівни // НА ІУ. Ф. 1. Оп. 1-л. Спр. 85. Арк. 4–5зв.

¹⁰ Степченко О. П., Бодак О. П., Щерба Л. С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : біографічне дослідження : науковий каталог / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ, 2019. С. 11.

¹¹ Дисертаційна справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 1зв.

О. Апанович стала старшою науковою співробітницею, а від липня 1949 р. – начальницею відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву УРСР¹².

На цьому місці варто бодай коротко окреслити ті культурні настрої, емоційну атмосферу та суспільно-політичні практики, котрі побутували у Києві на межі воєнної і повоєнної доби, коли обидві жінки вступили на поле академічної науки. Очевидний перелом у війні продукував оптимістичні надії на ближчу прийдешність, принаймні майже незаперечне переконання, що найгірше лишилося в минулому.

На такому емоційно-психологічному тлі рішення січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1944 р. розширити права союзних республік у сфері зовнішніх відносин й оборони, створення відповідних республіканських наркоматів будило рожеві сподівання української інтелігенції щодо гаданих обрисів післявоєнного світу. Давався взнаки і розкручений офіційний дискурс радянського патріотизму, котрий ще за часів евакуаційного буття академічних інституцій в Уфі причинився до певної лібералізації українських наукових і культурних практик упродовж 1941–1942 рр. задля підтримки утилітарних мобілізаційних потреб¹³.

Ці світопочування ретельно зондувалися та вивчалися на серії партійних нарад у Києві з українськими істориками за участі письменників, митців, викладачів протягом 1945–1947 рр. Формат цих нарад не був новацією місцевих функціонерів, а банально наслідував столичні організаційні практики та форми¹⁴.

«Володарі сцени», себто партійного майданчика, закликали і навіть провокували всіх учасників висловлюватися неформально, ба навіть зовсім відверто, нібито поза протоколом, хоч насправді виступи доволі ретельно стенографувалися. Діапазон висловлених думок був широким, зокрема відображав той перехідний стан невпевненості між постійним острахом чергового пресу, пережитими лихоліттями та героїкою воєнної доби.

З-поміж учасників згаданих нарад було й кілька осіб, яким судилося відіграти ключову роль у життєвих і фахових поворотах долі обох історикинь.

Одним із них був письменник Іван Юхимович Сенченко (1901–1975). У 1920-х роках він потрапив до культурної орбіти М. Хвильового, був учасником відомих літературних спілок й асоціацій, таких як ВАПЛІТЕ, «Гарт», «Плуг», «Пролітфронт», а у 1930-х роках опинився

¹² Дисертаційна справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 1зв.

¹³ *Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1964. Bd. 12, h. 3. P. 376–377.*

¹⁴ Див., приміром: Новые документы о совещании историков в ЦК ВКП(б) (1944 г.) / вступ. статья и коммент. И. В. Ильиной // Вопросы истории. 1991. № 1. С. 188–204.

у горнилі критики за «ідеалізацію куркульства». Натомість у середині 1940-х років І. Сенченко належав до кола багатообіцяючих письменників і був відповідальним секретарем журналу «Україна». Подейкували, що його розглядали як вірогідного кандидата на здобуття Сталінської премії.

У березні 1945 р. на нараді у відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б) У І. Сенченко обстоював думку про потребу перегляду всієї української історії від часів Б. Хмельницького до Г. Сковороди задля пошуку та представлення яскравих і видатних діячів минувшини¹⁵.

Подібну позицію на цій нараді посів й історик К. Гуслистий, який гадав, що «одним з найважливіших завдань, які стоять перед українською радянською історичною наукою є висвітлення героїчного минулого українського народу»¹⁶. На відміну від більшості істориків, які зазвичай трималися дуже стримано, К. Гуслистий був прихильником сполучення героїчного та «народницького» дискурсів. Протягом усієї німецько-радянської війни він виношував й опрацьовував амбітний проєкт із підготовки та написання великої синтетичної праці з історії української культури¹⁷. Та «точкою неповернення» став серпень 1947 р. Розгромна постанова ЦК КП(б)У про Інститут історії України АН УРСР затаврувала та засудила всі історичні праці, видані під його грифом, і повністю поховала примарні надії щодо сподіваної лібералізації.

Отож післявоєнне середовище й ідеологічні та культурні тренди 1944–1947 рр. і їх наступне згортання значною мірою визначили входування обох дослідниць на авансцену республіканської історіографії. Навіть більше, саме від тих часів варто розглядати пізніші спроби двох істориків модифікувати чи розширити офіційний канон історієписання у царині української минувшини.

Життєві дороги І. Сенченка й О. Компан перетнулися у післявоєнному Києві, коли остання переймалася проблемами заробітчанства – передруковувала рукописи, зокрема й письменника. Нерівні вікові шлюби були очевидним рішенням у складних післявоєнних реаліях. Однак у цьому випадку 15-ти річна різниця виплекала напрочуд гармонійну пару. Надзвичайна теплота, емоційна відкритість, духовна близькість, щире вболівання за творчі експерименти одне одного простежуються

¹⁵ Стенограма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У (10, 17 март. 1945 г.) // ЦДАГО України ((Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1652. Арк. 28–29.

¹⁶ Стенограма совещания по вопросам истории Украины (10, 17, 22, 31 март. и 7 апр. 1945 г.). ЦК КП(б)У. Відділ пропаганди і агітації // Там само. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 385. Арк. 148.

¹⁷ Див., напр.: Григорович К. [Гуслистий К.] Подлинная история Украины и украинской культуры // Славяне. 1943. № 3. С. 37–38.

в епістолярних листах подружжя протягом тривалого часу¹⁸. І. Сенченко став незмінним радником дружини, передусім причинився до її вибору перетворитися з музейної працівниці на академічну історикиню. Щоправда, життя внесло зловісні корективи і замість пророкованого визнання для письменника настали виснажливі часи важких хвороб й офіційної опали¹⁹.

Для О. Апанович роль такого провідника до світу історії виконав К. Гуслистий. У 1944–1945 рр. він був директором ЦДІА УРСР і вражав масштабними і самобутніми планами. Випадкове знайомство із новоспеченим директором, ініційоване знайомою О. Апанович – дружиною молодого історика В. Дядиченка, виявилось доленосним. Омріяну кар'єру на теренах журналістики посунуло козакофільство, котре прищепив їй новий шеф²⁰. Тож О. Апанович протягом кількох років перетворилася на архівістку, повністю занурену в козацьку минувшину.

Дисертаційні історії обох Олен розгорнулися майже паралельно. О. Апанович склала 6 кандидатських іспитів – історію України, діалектичний й історичний матеріалізм, французьку й польську мови, архівознавство й палеографію. У жовтні 1948 р. вона стала випускницею аспірантури ЦДІА УРСР²¹. О. Компан склала 5 екзаменів – діалектичний й історичний матеріалізм, англійську й польську мови, історію України та історію розвитку капіталізму на Україні в другій половині XIX ст. і закінчила аспірантуру Інституту історії України АН УРСР у вересні 1950 р.²²

Різниця у кількості та складі іспитів пояснювалися відмінною фаховою спеціалізацією і попередньою освітою. О. Апанович студіювала військово-організаційну історію запорозького козацтва за часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Очевидно, що вибір проблематики та акуратне й вирашне формулювання дисертаційної теми, завдяки якому історія козацтва нібито «вписувалася» до палітри російсько-турецького військово-політичного протистояння, однозначно постали під керівництвом К. Гуслистого.

Водночас дисертаційна студія О. Апанович містила виразний соціально-господарський і класовий рефрен у висвітленні історії коза-

¹⁸ Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С. [машинопис та автограф; 1957–1967 рр.] // ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 279. Оп. 4. Спр. 37. 16 арк.; Листи Компан О. С. до Сенченка І. Ю. [автограф; м. Москва, м. Варшава, м. Київ, 1953–1959 рр.] // Там само. Спр. 101. 26 арк.

¹⁹ *Шудря М.* Суцвіття, бите холодами // Історик Олена Компан : матеріали до біографії. С. 469–470.

²⁰ «Зрадники мені не подобаються»... С. 340–341.

²¹ Дисертаційна справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 7–8.

²² Дисертаційна справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 7.

цтва²³, проте представляла досить цілісну палітру його буття. Відзначимо, що навіть стриманий в оцінках В. Голобуцький висловив думку, що О. Апанович «першою зробила серйозну спробу створити цілісну монографію про військову організацію Запорозького козацтва у другій половині XVIII віку»²⁴. Інший рецензент – В. Дядиченко гадав, що авторка використала у дисертації «величезний архівний матеріал»²⁵. Але він закидав їй змішування дипломатичної й воєнної історії, а також відкрив викладу історії Запоріжжя від загальної історії України²⁶.

На відміну від О. Апанович, О. Компан розпочала академічну кар'єру з розроблення канонічної проблематики радянської історіографії, пов'язаної з історією робітничого класу кінця XIX ст. Не випадково тема дисертаційної студії О. Компан була сформульована у відповідному дусі: «Формування робітничого класу залізорудної і металургійної промисловості півдня України 80–90-і рр. XIX в.». Ймовірно, помітну роль у її дисертаційних практиках відіграли пріоритети наукового керівника Ф. Лося, котрий спеціалізувався на вивченні саме періоду кінця XIX – початку XX ст.

Втім, дисертація та перші публікації О. Компан демонструють її як проникливу та сумлінну дослідницю, котра спиралася у своїх текстах на дуже великий і розмаїтий діапазон джерел, як-от: матеріали державної статистики, земські збірники, санітарні хроніки, статистичні обстеження промисловості і населення різних місцевостей, звіти фабричних інспекторів, періодичну пресу та ін.²⁷ Варто взяти до уваги й те, що матеріали земської статистики зазвичай розглядалися у післявоєнній радянській історіографії як дуже ненадійний і тенденційний комплекс джерел.

Зазначимо, що рецензенти дисертаційної роботи О. Компан були більш поміркованими й критичними у своїх оцінках, порівняно із працею О. Апанович. Скажімо, той же В. Голобуцький стверджував, що дисертантка недостатньо розглянула історію формування робітничого класу в Росії та політику російської буржуазії. Та він визнавав, що представлена палітра ринку «продажу та купівлі робочої сили» є дуже

²³ Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. : автореф. дис. канд. истор. наук / Елена Михайловна Апанович; Институт истории Украины АН УССР. Киев, 1949. С. 7–11.

²⁴ Дисертаційна справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 19.

²⁵ Там само. Арк. 17.

²⁶ Там само. Арк. 16.

²⁷ Компан О. С. З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) // Вісник АН УРСР. 1951. № 6. С. 59–68; *Її ж.* До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) // Наукові записки Інституту історії [АН УРСР]. Київ, 1953. Т. 5. С. 137–155.

цікавою²⁸. Висвітлення історії «робітничих ринків» привернуло увагу й іншого рецензента дисертації – І. Гуржія²⁹, хоч він висловив чимало критичних зауваг і коментарів до багатьох проблем, порушених у дисертації.

Дисертаційні історії обох Олен добігли кінця майже одночасно. 14 січня 1950 р. успішно захистилася О. Апанович³⁰, а 30 грудня того ж року – О. Компан³¹. Обидва захисти відбулися в Інституті історії України АН УРСР. Із закінченням аспірантури 1 вересня 1950 р. О. Компан посіла посаду молодшої наукової співробітниці³², а О. Апанович – таку ж посаду місяцем пізніше³³. Вочевидь, того року й перетнулися життєві історії та інтелектуальні біографії обох дослідниць, яких об'єднала спільна інституціональна сцена.

На початку 1950-х років Інститут історії України АН УРСР перебував на роздоріжжі. З одного боку, розгорталася інституціональна розбудова установи на чолі з новим директором О. Касименком, насамперед активне залучення молодих істориків. Саме його кадрові рішення та організаційні ініціативи прискорили ротацію поколінь у післявоєнному Інституті, зокрема суттєво піднесли роль молодшого повоєнного покоління, хоч і загострили змагання директора з ученими старшої генерації, наприклад із К. Гуслистим. Однак молодих й амбітних науковців приваблювала постать О. Касименка. Приміром, О. Апанович навіть із висоти кількох десятиліть стверджувала: «Він (О. Касименко. – О. Я.) зробив мене тим, ким я стала, це мій вчитель»³⁴.

Із другого боку, тодішній Інститут опинився в епіцентрі нової потужної хвилі радянської історії, коли змінився навіть сам формат репрезентації історії України, котрий замінили на штучний конструкт «історії Української РСР». Водночас істотно розширився інституціональний сегмент, пов'язаний із вивченням історії «країн народної демократії», прихильником якого був О. Касименко. 2 березня 1953 р. постановою за № 482 Ради Міністрів УРСР Інститут історії України АН УРСР перейменували в Інститут історії АН УРСР.

На початку 1950-х років відбувалася й «зміна віх» радянського історичного канону у царині історії України. Довоєнну офіційну концепцію «приєднання України до царської Росії як меншого лиха» заступили горезвісні партійні тези 1954 р. до 300-ліття т. зв. «возз'єднання України з Росією». Причому низка українських істориків (І. Бойко,

²⁸ Дисертаційна справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 13–14.

²⁹ Там само. Арк. 19.

³⁰ Дисертаційна справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 38.

³¹ Дисертаційна справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 11, 24.

³² Особова справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 78.

³³ Особова справа Апанович Олени Михайлівни // НА ІУ. Ф. 1. Оп. 1-л. Спр. 857. Арк. 79.

³⁴ «Зрадники мені не подобаються»... С. 349.

В. Голобуцький, Ф. Лось, Ф. Шевченко та ін.), які спеціалізувалися на студіюванні «історії феодалізму», обстоювали стару концепцію «приєднання»³⁵ та критично і навіть негативно сприйняли новий канон. До того ж чернеткові матеріали щодо розроблення «партійних тез», які відклалися в особовому архіві Ф. Шевченка, котрий брав участь в їх підготовці, свідчать, що українські історики мали тільки дорадчий голос, до якого майже не дослухалися у Москві³⁶.

На такому суперечливому тлі відбулося несподіване й швидкоплинне перетворення О. Компан як історикині, яка студіювала XIX ст., у дослідницю української минувшини XVII–XVIII ст. Вірогідно, визначальним чинником у цій метаморфозі стало залучення О. Компан до підготовки 3-го тому збірника «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы» (М., 1953), позаяк вона вільно володіла польською мовою. Не випадково її ім'я неодноразово згадується у різних контекстах тодішнього співробітництва українських і польських істориків³⁷.

Та не варто виключати й інших мотивів. Скажімо, доречно згадати, що ще 1933 р. з-під пера І. Сенченка вийшла повість «Чорна брама» про боротьбу ремісників із феодалами у середньовічній Франції. Якщо взяти до уваги згаданий вище виступ письменника на нараді 1945 р. про нагальну потребу пошуку героїв на ниві історії України XVII–XVIII ст., то варто припустити його очевидні впливи на фаховий вибір дружини.

Отож на початку 1950-х років обидві історикині опинилися на спільному науковому полі, хоч і мали відмінні дослідницькі пріоритети та творчі риси. Приміром, перша монографія О. Компан про роль міського населення за доби Хмельниччини виявила яскраві особливості її стилю мислення, передусім схильність до широкої та масштабної компаративістики. Зазвичай авторка розпочинала свої тексти з установчих марксистських положень про особливості історичного процесу на теренах Західної Європи у середні віки, котрі співвідносила, точніше «зіштовхувала» із минувиною Речі Посполитої³⁸.

³⁵ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / авторизов. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. Київ, 2008. С. 167–170.

³⁶ *Шевченко Ф. П.* Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.-груд. 1953 р.) [чорновий автограф; машинопис із правками; додаток «Літературна газета», № 3 за 14 січ. 1954 р.] // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 349. Спр. 119–129. 14, 7, 4, 25, 28, 18, 8, 8, 1, 25, 36 арк.

³⁷ *Голобуцький В. О., Калениченко П. М.* Творча співдружба істориків Польщі та України // *Наша культура* (Варшава). 1958. № 6. С. 7–8; Особова справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 51.

³⁸ *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / ред. І. О. Гуржій. Київ, 1954. С. 7–10.

Загалом для О. Компан був властивий перехід від загальних й абстрактних роздумувань, так би мовити «ідеальних» взірців, які окреслювали предметну область певної студії, до розмаїтого конкретного матеріалу. Таке сполучення в авторському викладі часто-густо продукувало інший сенс, який випадав зі звичайної палітри смислів, притаманних радянській історіографії.

Наприклад, О. Компан прагнула показати позитивні риси міщанства, себто легітимізувати зацікавлення цією верствою у світлі марксистсько-ленінського вчення³⁹. Цікавим видається і той спосіб, який історикиня обрала для такої легітимації. Це – переоцінка, а у певному розумінні «виправдання» ролі міщанства у світлі становлення зародків «буржуазних» відносин й «антифеодальної боротьби» на обширах України, себто репрезентація вказаного стану під машкарою часткової чи обмеженої «прогресивності». Відзначимо, що дослідники з іншого боку «залізної завіси» сприймали її монографію у контексті висвітлення місця міщанського стану в українському суспільстві за часів Хмельниччини⁴⁰.

Зрештою тексти О. Компан виявляють неординарність її мислення та широту евристичного пошуку. Тому потвердження вихідних тез та ідей про зародки «капіталістичних відносин» на українських землях XVII ст. і зростання міського населення дослідниця дошукувалася у найрізноманітніших джерелах, зокрема у літературних пам'ятках, прикладом у творчості ієромонаха К. Зіновієва⁴¹. Авторка порівнювала його вірші, присвячені різним видам ремесел, із відомою «Енциклопедією наук, мистецтв та ремесел», написаною за редакцією французького просвітника Д. Дідро⁴².

Втім, 1950-і роки стали часом плідних творчих експериментів і для О. Апанович. Зазвичай вона послуговувалася перелицьованою народницько-романтичною ідеєю про історичне призначення/місію козацтва оборонити український народ від турецько-татарської агресії та гвалтовних утисків польської шляхти.

Та ця ідеалістично-романтична підкладка старої історіографії була «перевернута» та сперта на соціальну підоснову. Відтак постала модифікована теза про козацтво як «військову силу українського народу», котра боронила його від соціального й національно-релігійного при-

³⁹ *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / ред. І. О. Гуржій. Київ, 1954. С. 8.

⁴⁰ *Sysyn F.* Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War» // *Harvard Ukrainian Studies*. 1981. Vol. 5, nr. 4. P. 447.

⁴¹ *Компан О. С.* Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // *Наукові записки Інституту історії [АН УРСР]*. Київ, 1957. Т. 9. С. 254–255.

⁴² Там само. С. 268.

гноблення та простувала до «об'єднання двох братських народів». Вислідом такого сполучення стала комбінація дискурсів «братської дружби» та народного героїзму.

Таким чином, подібно до О. Компан, яка намагалася представити «прогресивні» риси міського міщанства, О. Апанович обстоювала тезу про «прогресивне» значення/роль козацтва. Скажімо, спільна монографія О. Апанович та К. Гуслистого навіть мала відповідну назву – «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (К., 1954).

Проте політична історія посідала другорядне місце й переважно висвітлювалася епізодично у студіях О. Апанович. Вочевидь, політична площина історії Гетьманщини оминалися у більшості тогочасних праць, оскільки минувшину тривалого й динамічного протистояння, котре вирізнялося зміною зовнішньополітичних орієнтацій, було досить складно ввести до прокрустового ложа радянського канону.

Натомість у проблемно-тематичному та сюжетному діапазоні студій О. Апанович домінувала військова й соціально-економічна проблематика. Приміром, якраз такою була її монографія, присвячена протистоянню Запорозької Січі з турецько-татарським світом, в якій споглядаємо цілу низку розмаїтих «героїчних» конотацій⁴³. Ця студія була композиційно вибудована майже винятково на діахронічних засадах, оскільки представляла «процесуальну історію» – плин подій, хронологічний зріз з обсягу військової минувшини з невеличкими сюжетними вкрапленнями про організацію та господарський побут козацтва. У широкому сенсі наукові практики О. Апанович репрезентували своєрідну нову проєкцію «народницького» дискурсу, в якому старий колективний/масовий герой – народ вводився до класових і матеріалістичних координат радянської історіографії.

Монографічні студії О. Апанович й О. Компан здобули визнання вже протягом першої половини 1950-х років. Не випадково 1956 р. (рішення Президії АН УРСР від 28 вересня, атестати ВАК СРСР від 18 грудня того ж року) обидві дослідниці одночасно здолали ще одну віху в академічній біографії – присудження наукового звання старшого наукового співробітника⁴⁴.

Отож, дослідницькі стратегії й наукові практики двох історикинь сформувалися протягом 1950-х років. Вони мали очевидні ознаки схожості, позаяк хоч-не-хоч були скеровані на той або інший ступінь легітимації певних сюжетів і проблем у межах республіканського істо-

⁴³ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-і роки XVII ст. / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ, 1961. С. 8, 56, 61, 110, 127, 179, 184, 186, 189, 196, 296.

⁴⁴ Особова справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 26; Особова справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 55.

ричного наративу. Проте творчі вподобання, стильові риси та способи викладу матеріалу обох дослідниць намічали, ба навіть анонсували майбутні трансформації, котрі споглядаємо у їхніх історичних студіях 1960-х – початку 1970-х років.

Цей період, із легкої руки західних інтелектуалів, метафорично навіть нарекли «добою П. Шелеста» (1963–1972)⁴⁵. Та нині чимдалі частіше означений або навіть ширший часовий відтінок (від кінця 1950-х років) розглядають як темпоральний сегмент, пов'язаний із республіканською проєкцією тодішньої радянської лібералізації, наприклад у вигляді тези про «запізнілу відлигу»⁴⁶. Так чи інакше, проте саме республіканський партійний апарат здебільшого контролював й окреслював той горизонт можливостей, який вимальовувався у культурному просторі радянської України.

З цієї перспективи окреслене десятиліття було часом інституціональної розбудови української радянської історіографії. Передусім була створена мережа спеціалізованих збірників, а від 1965 р. змінилася періодичність видання «Українського історичного журналу», котрий із двомісячника став місячником.

Водночас поступово намітилося розширення українських сюжетів у межах республіканського історичного наративу. Зазвичай такі модифікації ширилися на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування елементів української державності за часів Хмельниччини, обстоювання тези про автономію Гетьманщини, полеміки довкола колоніального/напівколоніального становища українських земель в імперії Романових у XIX – на початку XX ст. тощо. Побутовали дуже обережні спроби паліативної реабілітації низки українських істориків, як-от: Д. Багалія, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Яворницького і навіть М. Грушевського та П. Куліша.

На цьому тлі розпочався суттєвий фаховий і кількісний приріст воєнного та післявоєнного поколінь українських істориків. Приміром, різючий кваліфікаційний стрибок відбувся в Інституті історії АН УРСР, в якому кількість докторів наук збільшилася з 6-ти до 25-ти осіб протягом 1961–1969 рр.⁴⁷

Показово, що з-поміж 19-ти новоспечених докторів було лише 2 жінки – І. Мельникова та О. Компан. Остання захистила дисертацію у березні

⁴⁵ *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review*. 1975. Vol. 34, nr. 4. P. 752–768.

⁴⁶ *Колесник І. І.* Федір Шевченко : інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 187.

⁴⁷ *Смолій В. А., Удод О. А., Ясь О. В.* Інститут історії України НАН України : віхи інституціональної та інтелектуальної історії // *Там само*. 2016. № 5. С. 21.

1964 р.⁴⁸ Основу її дисертаційної студії склала монографія про українські міста другої половини XVII ст., яку історикиня розглядала як творчий експеримент⁴⁹. Ця книга мала неабиякий успіх в українській інтелігенції, позаяк 800 примірників накладу розкупили протягом 3-х днів⁵⁰.

Намір захистити докторську дисертацію висловлювала й О. Апанович у листуванні на початку 1960-х років⁵¹. Однак вона самостійно виховувала сина Сергія (1957 р. народження)⁵², що помітно гальмувало плин її академічної кар'єри, попри великі наукові здобутки.

Так чи інакше, проте часи П. Шелеста стали переломними як в академічних біографіях, так і життєвих історіях обох історикинь.

У другій половині 1960-х років наукові інтенції О. Компан були зорієнтовані на переосмислення марксизму, точніше його вульгаризованої й канонізованої радянської варіації в національно-культурному та гуманістичному сенсі. Приміром, історикиня обстоювала думку, що фундатори марксизму «були гідними спадкоємцями і критичними інтерпретаторами кращої пори європейського гуманізму з його пильною увагою до людини. Вони безмежно збагатили саме поняття гуманізму (курсив наш. – О. Я.), поставивши його на тверду основу економічної теорії»⁵³.

Тією чи іншою мірою таке прочитання марксизму корелювалося з новими впливами, насамперед із ідеями комуністів-ревізіоністів, праці яких поступово входили до книжкового репертуару покоління шістдесятників. За свідченням колег, О. Компан із захопленням читала роботи М. Джиласа, П. Тольятті та інших комуністів-реформістів⁵⁴.

Заразом дослідниця дотримувалася думки про єдність і навіть інтегральний характер усієї культурної спадщини людства, незалежно від часу, просторових обширів, соціальних і політичних підоснов її творення. Отож О. Компан наголошувала на недолугості й навіть шкідливості ігнорування класичної спадщини, зокрема вказувала на скептично-негативне ставлення стосовно дожовтневого доробку, котре повсюдно побутувало в наукових, освітніх і культурних практиках за радянської доби.

Навіть більше, О. Компан обстоювала тезу, що «замовчування якоїсь з частин історії було б обкраданням самих себе, і не лише себе, але й людства в цілому, оскільки ізольованих історій не існує (курсив

⁴⁸ Особова справа Компан Олени Станіславівни. Арк. 33.

⁴⁹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / відп. ред. М. І. Марченко. Київ, 1963. С. 43.

⁵⁰ Компан О. С., Сенченко І. Ю. – Півторадні В. І. [поштова листівка; м. Київ, 26 грудня 1967 р.] // ІР НБУВ. Ф. 274. Спр. 1555. Арк. 1.

⁵¹ Степченко О. П., Бодак О. П., Щерба Л. С. Зазнач. твір. С. 128.

⁵² Особова справа Апанович Олени Михайлівни. Арк. 8зв., 43.

⁵³ Компан О. С. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). Київ, 1970. С. 5.

⁵⁴ Дзира Я. Чверть століття поруч // Історик Олена Компан : матеріали до біографії. С. 452.

наш. – О. Я.), і вітчизняна історія становить частину всесвітньої»⁵⁵. Причому «єдність» історичного процесу авторка тлумачила переважно у культурній площині. На її думку, історичний процес варто розглядати як «єдність інтегральну»⁵⁶, а не в розумінні показної «однорідності» його представлення. Саме звідси походила її ідея «точного знання» («точної науки») на ниві історії, котра пов'язувалася не з плеканням одноманітної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч із виразним матеріалістичним рефреном.

Зрештою, О. Компан вводила своєрідну територіальну синхронізацію історії у вигляді «горизонтальної компаративістики» української та світової минувшини. Таке представлення світу історії було засадничою основою її дослідницьких практик і стратегій. Саме на цьому підсонні постала її теза про «обуржуазнювання феодального класу» на українських теренах і думки про епоху українського ренесансу.

Своєрідну позицію О. Компан посіла й під час всесоюзної дискусії 1965 р. щодо проблематики т. зв. «міжформаційних стиків». Вона гадала, що останні праці з української літератури та мистецтва однозначно продемонстрували яскравий характер українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст.⁵⁷ Водночас історикиня стверджувала, що соціально-економічні процеси на обширах російської й української минувшини XVI–XVII ст. дозволяють вести мову про формування «буржуазних» зв'язків і навіть про специфічний сплав «феодалів» і «капіталістів».

Ба більше, О. Компан обстоювала думку про представлення сутнісних рис історичних епох всесвітнього масштабу у світлі їхнього зіставлення з «внутрішньою історією» кожної країни⁵⁸. У широкому сенсі така пропозиція нав'язувала ревізію жорсткого поділу минувшини на засадах канонічної теорії суспільно-економічних формацій, яку історики у приватному спілкуванні називали «залізобетонною».

В останній неопублікованій монографії 1972 р. О. Компан наголошувала на колоніальній політиці російського царату в Україні, котрий у XVIII ст. знищив «залишки української державності» та загальмував процес творення нації⁵⁹.

Друга половина 1960-х років стала часом для масштабних творчих експериментів й О. Апанович, особливо на сторінках її монографії,

⁵⁵ Компан О. С. Культурна спадщина... С. 10.

⁵⁶ Компан О. С. Єдність світового історичного процесу / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ, 1966. С. 47.

⁵⁷ Переход от феодализма к капитализму в России : материалы всесоюзной дискуссии / отв. ред. В. И. Шунков. Москва, 1969. С. 251.

⁵⁸ Там само. С. 252.

⁵⁹ Компан О. С. Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. Київ, 1972 р. [машинопис із авт. правками] // НА ПУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 232.

присвяченої збройним силам України першої половини XVIII ст. Ця книга посіла виняткове місце в її науковій спадщині. Тим паче, що за споминами авторки та її колег, публікацію цієї книги схвалив особисто П. Шелест⁶⁰.

Зауважимо, що це не була традиційна студія з обсягу «подієвої історії», а праця, в якій козацтво розглядалося як військово-соціальна структура! Відтак архітектоніка цієї роботи вибудована в душі суцільної синхронії, себто зіставлення в одному часовому проміжку побутування козацтва в різних контекстах і площинах.

Такий спосіб розгортання матеріалу докорінно відрізняв означену монографію від інших праць О. Апанович, хоч якоюсь мірою тяжів до її кандидатської дисертації. Втім, окреслена композиція потребувала від історика неабиякої майстерності, щоби не повторюватися, логічно вибудовувати аргументацію, жорстко контролювати каузальний зв'язок, зокрема майстерно переходити від однієї частини до іншої тощо. Таких настанов досить складно дотримуватися у межах одного хронологічного сегмента та ще й за суцільної генералізації провідної проблематики студії.

Проте композиція монографії О. Апанович мала й очевидні переваги, позаяк будь-яка структура іманентно містить елементи, зв'язок між ними та ті функції й властивості, котрі вона витворює, а в даному випадку – своєрідну палітру смислів. У цьому світлі авторський виклад пропонував читачу цілісну палітру минувшини, котра вибудовувалася навколо основного конфлікту в історії козацтва XVIII ст.

Найважливіший вислід монографії О. Апанович полягав у тому, що саме автономія козацтва була головною підвалиною, на яку спиралася потуга козацького війська. Не випадково провідний сюжет цієї студії розгортався довкола конфлікту між «автономністю окремої військової одиниці» й намаганням уряду перетворити козацтво на «складову частину російської армії»⁶¹. Тим більше, що саме існування «козацького війська являло собою один з елементів автономії»⁶².

Врешті, історикиня обстоювала думку, що зі створенням *«Запорізької Січі, яка у другій половині XVI ст. розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності – дарма, що остання і не володіла всією територією України (курсив наш. – О. Я.)*, збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення»⁶³.

⁶⁰ «Зрадники мені не подобаються»... С. 350.

⁶¹ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 5.

⁶² Там само. С. 10.

⁶³ Там само. С. 9..

Навіть більше, вся архітектоніка монографії ілюструвала конфлікт імперського централізму й козацької автономії, котрий хоч-не-хоч нав'язував думку про засадну суперечливість і навіть протиприродність такого сполучення. До того ж монографія була видрукована, як на ті часи, на високому поліграфічному рівні – із суперобкладинкою та кольоровими ілюстраціями. Звісно, авторка уникала у прикінцевих висновках акцентування уваги на цьому конфлікті, проте у вступних увагах обстоювала тезу про колоніальну політику царизму в Україні⁶⁴.

Таким чином, у студії про козацьке військо О. Апанович впритул наблизилася до межі, за якою хоч-не-хоч поставало питання про автономність республіканського нарративу у радянському культурному просторі. Порівняно зі студіями О. Компан, яка прагнула хоч б частково модифікувати радянський історіографічний канон, насамперед розширити горизонт концептуальних пропозицій, О. Апанович намагалася «розсунути» його середини за рахунок уведення нових сюжетів, тем і проблем.

Зазначимо, що такий або схожий шлях торувала й низка інших істориків, як-от: І. Бойко, М. Брайчевський, І. Бутич, В. Голобуцький, І. Гуржій, Я. Дзира, І. Крип'якевич, О. Лугова, М. Марченко, В. Сарбей, Ф. Шевченко й ін. Натомість спроби О. Компан, пов'язані з гуманістично-культурним потрактуванням марксизму на полі республіканської історіографії виглядають доволі незвичайними, проте нав'язують певні паралелі із практиками тодішніх дисидентів.

Однак доба «запізнілої відлиги» добігла кінця. Із поворотом 1972 р. розпочалася нова погромна кампанія супроти дисидентів і різних категорій неблагонадійних осіб, зокрема учених, літераторів, журналістів, митців. 13 вересня обох історикинь і їхнього колегу Я. Дзиру звільнили з Інституту історії АН УРСР формально за скороченням штатів і «неперспективної тематики», а насправді у річищі кампанії «боротьби супроти буржуазного націоналізму».

Українські науковці у західному світі називали своїх колег ревізійними/реабілітаційними істориками, хоч і не одразу усвідомили їхню роль повною мірою⁶⁵. Натомість західні автори розглядали й оцінювали практики та праці істориків-ревізійністів як нонконформістські⁶⁶. Так чи інакше, проте життєві історії обох історикинь відобразили їхні устремління до повноцінної фахової реалізації за суспільно-політичних і культурних передумов, які були лише тінню «нормальної» науки.

⁶⁴ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 6.

⁶⁵ Див., приміром: *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк–Мюнхен, 1980. С. 6–9; *Мигул І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність*. 1984. № 9. С. 68.

⁶⁶ *Tillet L.* *Op.cit.* P. 758, 761, 766.

Відтоді життєві сценарії обох Олен розділилися, проте в історію української науки вони ввійшли разом. Недаремно у споминах згадують тодішній заклик Ф. Шевченка до українських істориків досліджувати історію України так, як вивчають і пишуть про неї полька Коман⁶⁷, росіянин Брайчевський і білоруска Апанович⁶⁸.

REFERENCES

1. Apanovich, E. M. (1949). *Zaporozhskoe voisko, ego ustroistvo i boevye deistviia v sostave russkoj armii vo vremena russko-tureckoi voiny 1768–1774 gg.* [The Zaporozhian Army, its organization and operations as a part of Russian Army during the Russian-Turkish War of 1768–1774] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Russian].
2. Apanovych, O. (2007). Spohady pro vydatnu vchenu i nezvychainu osobystist [Memories of the prominent scholar and extraordinary personality]. In Ya. Kompan (Comp.), *Istoryk Olena Kompan: Materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: Materials for the Biography] (pp. 422–428). Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia». [in Ukrainian].
3. Apanovych, O. (1961). *Zaporizka Sich u borotbi proty turetsko-tatarskoi ahresii: 50–70-ti roky XVII st.* [Zaporozhian Sich in the struggle against Turkish-Tatar Aggression: the 1650s–1670s]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
4. Apanovych, O. (1969). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st.* [The Armed Forces of the Ukraine in the First Half of the XVIII Century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Dmytrienko, M. F. (1999). 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Apanovych [The 80th anniversary of O. M. Apanovych's birth]. *Ukrainsky istorychny zhurnal*, 5, 71–86. [in Ukrainian].
6. Dzyra, Ya. (2007). Chvert stolittia poruch [Quarter of Century Nearby]. In Ya. Kompan (Comp.), *Istoryk Olena Kompan: Materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: Materials for the Biography] (pp. 450–460). Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia». [in Ukrainian].
7. Filipovych, M. A. & Klymenko, I. V. (2019). *Arkhiv ukrainskoho istoryka Oleny Kompan u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Biohrafichne doslidzhennia. Naukovyj kataloh* [Archive of the Ukrainian historian Olena Kompan in the fonds of the Institute of Manuscript of Vernadskyi National Library of Ukraine. Biographical research. Scientific catalogue]. Kyiv: Drukarnia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. [in Ukrainian].
8. Grigorovich, K. [Guslistyj, K.] (1943). Podlinnaia istoriia Ukrainy i ukrainskoi kultury [Real history of Ukraine and the Ukrainian culture]. *Slaviane*, 3, 37–38. [in Russian].
9. Holobutsky, V. O. & Kalenychenko, P. M. (1958). Tvorchy spivdruzhba istorykiv Polschi ta Ukrainy [Creative commonwealth of historians of Poland and Ukraine]. *Nasha kultura*, 6, 7–8. [in Ukrainian].

⁶⁷ У всіх анкетах, службових життєписах й інших документах О. Коман принципово записувала себе українкою.

⁶⁸ Дзира Я. Чверть століття поруч... С. 454.

10. Ilina, I. V. (Comp.) (1991). Novye dokumenty o soveshhanii istorikov v CK VKP(b) (1944 g.) [New Documents on Meeting of Historians in Central Committee VKP(b) (1944)]. *Voprosy istorii*, 1, 188–204. [in Russian].
11. Kolesnyk, I. I. (2005). Fedir Shevchenko: intelektualna henealohiia ukrainskoho radianskoho istoryka [Fedir Shevchenko: intellectual genealogy of the Ukrainian Soviet historian]. *Ukrainsky istorychny zhurnal*, 2, 178–192. [in Ukrainian].
12. Kompan, O. S. (1953). Do pytannia pro formuvannia proletariatu zalizorudnoi promyslovosti Kryvorizhzhia (1880–1900 rr.) [To the question on Proletariat formation of the Iron-Mining Industry of Kryvorizky Region (1880–1900)]. *Naukovi zapysky Instytutu istorii* [AN URSR], 5, 137–155. [in Ukrainian].
13. Kompan, O. S. (1970). *Kulturna spadschyna v svitli marksystsko-leninskoi teorii (Materialy na dopomohu lektorovi)* [Cultural heritage at light of the Marxist-Leninist theory (Materials for the aid to the lecturer)]. Kyiv: Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatnykiv istorii ta kultury. [in Ukrainian].
14. Kompan, O. S. (1963). *Mista Ukrainy v druhij polovyni XVII st.* [Cities of Ukraine in the second half of the 17th Century]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
15. Kompan, O. S. (1957). Tvorchist Klymentii Zynovieva iak odne z dzherel vvychnnia istorii Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVII i pochatku XVIII st. [Clementii Zinoviiv's creative heritage as one of the sources for studying history of Left-bank Ukraine of the second half of the 17th and Early 18th centuries]. *Naukovi zapysky Instytutu istorii* [AN URSR], 9, 251–277. [in Ukrainian].
16. Kompan, O. S. (1954). *Uchast miskoho naseleння u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu 1648–1654 rr.* [Participation of urban population in the Liberation War of Ukrainian People in 1648–1654]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
17. Kompan, O. S. (1966). *Yednist svitovoho istorychnoho protsesu* [Unity of the world historical process]. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» URSR. [in Ukrainian].
18. Kompan, O. S. (1951). Z istorii raionu velykykh budov komunizmu na pivdni Ukrainy (XIX st.) [To the history of the region of big constructions of Communism in the South of Ukraine (19th Century)]. *Visnyk AN URSR*, 6, 59–68. [in Ukrainian].
19. Myhul, I. (1984). *Ukrainska radianska istoriografii pro ukrainsku revoliutsiiu ta 1920 roky* [Ukrainian Soviet Historiography about the Ukrainian Revolution and the 1920]. *Suchasnist*, 9, 67–74. [in Ukrainian].
20. Mytsyk, Yu. (2019). Spomyn pro «kozatsku matir»: do 100-ricchhia vid dnia narodzhennia Oleny Apanovych [Memoirs about the «Cossack Mother»: to the 100th Anniversary of Olena Apanovych's Birth]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/%20index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji>. [in Ukrainian].
21. Pelenski, J. (1964). Soviet Ukrainian Historiography after World War II. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3(12), 375–418. [in English].
22. Shudria, M. (2007). Sutsvittia, byte kholodamy [Inflorescence beaten by colds]. In Ya. Kompan (comp.), *Istork Olena Kompan: Materialy do biohrafii* [Historian Olena Kompan: Materials to the biography] (pp. 467–473). Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia». [in Ukrainian].

23. Shunkov, V. I. (Ed.). (1969). *Perekhod ot feodalizma k kapitalizmu v Rossii: Materialy vsesoyuznoi diskussii* [Transition from Feudalism to Capitalism in Russia: materials of all-Union Discussion]. Moskva: Nauka. [in Russian].
24. Smolii, V. A., Udod, O. A. & Yas, O. V. (2016). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: vikhy instytutsionalnoi ta intelektualnoi istorii [Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine: benchmarks of institutional and intellectual history]. *Ukrainsky istorychny zhurnal*, 5, 4–36. [in Ukrainian].
25. Stepchenko, O. P., Bodak, O. P. & Scherba, L. S. (2019). *Arkhiv ukrainskoho istoryka Oleny Apanovych v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: biohrafichne doslidzhennia: naukovyj kataloh* [Archive of the Ukrainian Historian Olena Apanovych in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine. Biographical research. Scientific catalogue]. Kyiv: Drukarnia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. [in Ukrainian].
26. Sysyn, F. (1981). Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmelnytsky Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War». *Harvard Ukrainian Studies*, 5(4), 430–460. [in English].
27. Tillet, L. (1975). Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest. *Slavic Review*, 34(4), 752–768. Retrieved from <https://doi.org/10.2307/2495726> [in English].
28. Vynar, L. (1980). «Ukrainsky istoryk» i suchasny stan ukrainskoi istorychnoi nauky [The «Ukrainian historian» and the present state of Ukrainian historiography]. Niu-Jork–Miunkhen: Ukrainske Istorychne tovarystvo. [in Ukrainian].
29. Yekelchuk, S. (2008). *Imperiiia pamiaty. Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiavi* [Empire of memory. Russian-Ukrainian Relations in Soviet historical imagination]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
30. Zaitsev, Yu. (Comp.) (2011). «Zradnyky meni ne podobaiutsia»: Audiointerviu Yuriiia Zaitseva z Olenoiu Apanovych (28 serpnia 1996 r.) [«I don't like traitors»: Yurii Zaitsev's audio interview with Olena Apanovych (28th August 1996)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 21, 336–368. [in Ukrainian].

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences,

Leading Research Fellow,

Department of Ukrainian Historiography,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

**OLENA APANOVYCH AND OLENA KOMPAN
IN THE CULTURAL FIELD OF UKRAINIAN SOVIET
HISTORIOGRAPHY OR TWO VERSIONS OF UPGRADING
THE HISTORICAL NARRATIVE OF THE 1960s
AND EARLY 1970s**

Abstract. The purpose of the publication is to compare the life stories, intellectual biographies, scientific practices, and research strategies of two women historians of the same generation from the point of view of their attempts to upgrade

the Ukrainian Soviet narrative of the 1960s' and early 1970s'. **The research methodology** is based on the strategies of comparison and typology. **The scientific novelty** is related to the study of diverse influences of the socio-cultural environment, ideological, political, and cultural transformations of the postwar period and the liberalization of the Soviet regime in the 1960s' on the horizon of conceptual proposals of Ukrainian scholars specialized in the study of the so-called «history of feudalism». The emphasis is placed on the similarity of life scenarios of both women historians. It is noted that their belonging to the same scientific generation was determined by the traumatic and adaptive experience gained during the Stalinist regime, military upheavals, as well as contradictory and palliative de-Stalinization. The parallel formation of both women historians, in particular the role of persons close to them in this process, is shown. The leading topics and problems in their scientific works are covered, in particular the studies on the role of cities and the Cossacks in the history of Ukraine in the 17th and 18th centuries. It is argued that the outlined versions of the Ukrainian historical narrative upgrading were based on different paradigmatic patterns and research strategies. **Conclusions.** Studies by Olena Apanovych (1919–2000) on the history of the Cossacks as the basis of the Ukrainian army offered an updated projection of the old «populist» discourse, and were primarily focused on a significant expansion of Ukrainian plots and problems within the republican historical narrative. Studies by Olena Kompan (1916–1986) of the history of cities and socio-economic relations, comparison of Ukrainian and Western European historical processes, and attempts at a humanistic and national-cultural reading of Marxism were aimed at revising the customary limits of applying the prevailing theory of socio-economic formations to the history of Ukraine.

Key words: Liberalization of the Soviet regime; Ukrainian Soviet Historiography; Republican Historical Narrative; Upgrading Narrative; Revisionist Historians; Nonconformist Historians; O. Apanovych; O. Kompan.